

јануар 1998.

ДРАГО ЂУПИЋ – ЖЕЉКО ЂУПИЋ, **Речник говора Загарача**, Српски дијалектолошки зборник XLIV, Београд 1997, XX + 615 стр.

0. Проф. Драгољуб Петровић дао је кратак, синтетички преглед стања и перспектива српске дијалекатске лексикографије.¹ Његова сумарна и суморна слика тога стања била би бар за нијансу друкчија, тј. светлија и оптимистичкија, да је у то време већ био објављен *Речник говора Загарача* Драга Ђупића и његовог сина Жељка, који по много чему спада међу наше најбоље, досад објављене, диференцијалне дијалекатске речнике.²

1. а. У кратком, али информативном *Уводу* аутори прво указују на многобројне дијалектолошки релевантне особине загарачког говора (*О говору Загарача*, [IX]–XVI), како оне које су засведочене у монографији М. Пешикана *Староцрногорски средњокайџунски и љешански говори* (СДЗБ XV), тако и оне које су сами учили. На седам страница текста они су успели да пруже обавештења не само о најважнијим или најкарактеристичнијим фонетским, прозодијским, морфолошким и синтаксичким особинама овога говора, већ и о таквим појединостима као што је, на пример, она да „*брâв* у ген. јд. може имати ликове *брâва* и *бравѣѣа*“. Настојање да се на што мање простора што више каже плаћено је донекле смањеном прегледношћу текста, која се могла постићи и једноставним техничким захватима. Осим тога, ауторима су се поткрале и извесне непрецизности у казивању и терминологији³, што не умањује битно вредност информација које нам пружају.

б. „У изради речника говора Загарача покушали смо да направимо што је више могуће речник диференцијалан (разликован) у односу прије

¹ Драгољуб Петровић, *О српским дијалекатским речницима*, Задужбина, Београд, 35 (септембар 1996), 4.

² Аутори се у овом делу служе ијекавском варијантом српског књижевног језика. *Лик речник* представља свесно одступање од књижевнојезичке норме.

³ „Компаративни завршетак *-ији* се редукује у *-иј*: *сиромашниј, млиј, сѣтарј, јужниј*, као и код именица које се завршавају на *-ија*: *Илиј, Милиј* (од Илија, Милија) и сл.“ (XII).

свега на књижевни језик, али и на околне говоре“, кажу аутори у уводним напоменама *О речнику говора Загарача (XVI–XX)*. Упркос своме диференцијалном карактеру, Речник садржи око 10 000 речи и „макар три пута толико значења“, што је, с једне стране, сигурно у вези с карактером загарачкога говора. Наиме, „говор Загарача, као племена Катунске нахије у Црној Гори, припада зетсколовђенском типу староцрногорских говора, или ближе — староцрногорском средњокатунском и љешанском“, дакле говорима који нису у основици српског књижевног језика. Готово сваки податак наведен у речнику тих и таквих говора истовремено је и дијалектолошки релевантан податак.⁴ С друге стране, богатство обрађене лексике и значења резултат је дугогодишњег скупљачког рада старијег од двојице Ћупића и уложеног труда оба аутора, при чему није без значаја ни чињеница да је „ауторима загарачки говор матерњи“. С обзиром на брзу промену занимања и образовног нивоа загарачког становништва и с обзиром на то да је Загарач данас готово изгубио својства руралне средине, тешко да би неко са стране био у стању да забележи оволики број лексема оваквог карактера какав нам је предочен у *Речнику говора Загарача*.

Очигледна је жеља аутора да сачувају од заборав старији слој загарачке лексике и они су у тој својој намери у великој мери успели. Отуда у речнику „постоје ... ријечи које се данас не употребљавају, или се изузетно ријетко употребљавају, или чија значења данас не знају ни средње генерације Загарчана“. С друге стране, „нове лексике у речнику по правилу нема“, па су тако изостављене и речи типа *ауџо, закон, кайиџализам, њродавница, њредузеће, радио, социјализам, џелефон* и сл. То, наравно, има и својих добрих и својих лоших страна и није тако лако и једноставно проценити које од њих у ком случају претежу. Тако се, с једне стране, навођењем савременом загарачком говору непознате лексике и делимичним изостављањем оне актуелне нарушава један од важних принципа у обради језичких феномена, а то је разликовање синхроније и дијахроније. С друге пак стране, у првом случају имамо као добитак очување од заборав многих речи за које вероватно никад не бисмо сазнали ни да су постојале, а у другом уштеду у простору и извесно ослобађање од баласта који би се створио уколико би се из речника у речник понављала општепозната лексика савремене цивилизације. Теоријски посматрано, потпуна и чисто синхронијска презентација лексичког фонда одређенога говорног идиома свакако је најбоља, али она је у пракси често тешко изводљива, а у неким случајевима можда и непотребна.

⁴ Теоретски, то важи и за говоре који су у основици књижевног језика, јер „реч је ... дијалекатска увек када се среће као интегрални елеменат одређеног дијалекатског система“ (Д. Петровић, „*Напомене уз Речник баčkih Буњеваца*“, *Речник баčkih Буњеваца*, Нови Сад – Суботика, 1990, стр. 9). У пракси, међутим, међу тзв. потпуним дијалекатским речницима убедљиво преовлађују они из неновоштокавских говора.

У сваком случају, Ћупићи су се одлучили за прикупљање и обраду специфичних лексема и специфичних значења речи, оних који карактеришу или, тачније, које су карактерисале загарачку материјалну и духовну културу одн. целокупан живот у доскора руралном и патријархалном Загарачу и сродном окружењу. У том погледу они су постигли завидан успех, тако да се мало који наш, раније објављен, дијалекатски речник тога, диференцијалног типа може мерити с *Речником говора Загарача*. Мало је речи и значења за које ће се читалац упитати шта ће ту, као што је вероватно да нема много оних за које ће се упућени чудити што их нема. На евентуалне замерке да у речнику нема потпуних података за одређени терминолошки систем, аутори се могу правдати усвојеном концепцијом одн. његовим диференцијалним карактером. Тако је, на пример, унета одредница *кѡњ* због секундарног значења ('дрвена направа која се ставља на тијело гусала да би се подигле струне и несметано звучале'), *ован* због фигуративног значења 'глупа мушка особа' (уп. и *ѡвца*), док су *во* и *крава* изостали (наведени су деминутив *крѡвица*, аугментатив *кравуљина*, као и придев *крѡвљив*). Тиме се вероватно може објаснити и изостанак многих других речи за које је готово сигурно да спадају у аутохтону лексику загарачког говора, као што су: *грабље/грабуље*, *ж(њ)еѡи* (мада је *жњѡива* унета, а под *срѡ* стоји 'метална алатка (с дршком) која служи за *жњѡјевање*'), *мусѡи*, *самар* (постоји гл. *самѡрѡи* (*се*)), *сир* (уп. *сирѡвина*, *сѡрѡи*) и др.⁵ Унет је глагол *ѡлѡс* због израза *ѡлѡсти сѡјѡде* 'остарити', а није *ѡресѡи* јер очигледно има исто значење као и у књижевном језику. И иначе се чини да је речи из домена претежно женских занимања нешто мање него што би то био случај да аутори нису мушкарци, а уз то и Загарчани. Тако смо остали ускраћени за обавештење о томе да ли се у Загарачу хлеб *кува* или *мијеси* и да ли се то чини у *кужини* (што би се дало закључити према *кужинѡр*) или *кујни/кухињи* и сл. Ипак, ту је већина других речи која обично служи за утврђивање дијалекатских лексичких изоглоса, нпр. *кѡкѡи* (а не *ороз*, *ѡијевац*, *ѡијеѡао*), *крѡѡла* (а не *крѡмѡир*), *нѡѡра* (а не *разбој* или *сѡан*), *сѡрѡић* (а не *ѡиѡаѡи*), *ѡѡква* (а не *бундева*), *фаѡѡла/ваѡѡла* (а не *грах*) итд.

Изузетно је богата лексика негативне конотације, што није (само) резултат ауторског поступка већ одраз стварног стања у загарачком и многим другим динарским говорима.⁶ На речима пејоративног карактера, онима којима се именује особа која се жели увредити, позавидео би и имагинарни јунак из поема Матије Бећковића. Ево само неколико, случајно одабраних, на слово *ѡ-* (којима није потребно објашњење): *ѡизѡѡка*, *ѡизѡѡклѡк*, *ѡѡѡвѡрѡѡ*, *ѡѡжмѡрѡѡ*, *ѡѡливѡуља*, *ѡѡлѡѡѡз*, *ѡѡличарѡѡца*,

⁵ Иако наведене и сл. лексеме имају опште српски карактер, мислимо да им је место у дијалекатским речницима, па и онима диференцијалног типа.

⁶ В., нпр., у прилогу Раде Стијовић *Из лексике Васојевића* (СДЗб XXXVI, Београд 1990, 119–380), у *Ускочком речнику* Милије Станића (Научна књига, Београд 1990) и др.

йологѹша, йоложѡра, йойишѡв, йойишѹља, йосерѹља, йрѡзногѹз, йрѹйѹза, йрѹцоје, йрѹйгѹз, йсогљавиле и тако даље и томе слично.

2. а. Одабрани корпус речи обрађен је углавном по класичним лексикографским принципима, онима који се примењују и у изради описних речника књижевног језика. Речи су даване у основном, лематском облику променљивих, одн. једином облику непроменљивих речи, и то, пошто се ради о дијалекатском речнику, у форми засведоченој на подручју Загараца. Речник пружа и додатна објашњења о типу деκлинације одн. конјугације, будући да уз сваку именицу стоји и наставак за генитив (нпр. *говѡдо*, -а), а уз глагол – наставак за презент (нпр. *раскрѹйѹ*, -јѡм), а често и више од тога (нпр. *кѡкѡй*, -а и -ота. мн. кѡкѡти и кѡкотови, м.; *јѡс*, йјѡм, несвр., р. пр. йѡ, јѡла, јѡло, имп. јѡћи, јѡћите). Придевска одредница је у ном. сг. мушког рода, са редовним наставцима за женски и средњи род, док се одређени вид и облици компаратива ретко срећу (уп., нпр., *лијей*, -а, -о, комп. лѡшй/лѡпшй/ лѡвшй, -ѡ, -ѡ). Ортогоницке одреднице и наведени морфолошки облици су акценговани, а акценговане су и све ортогоницке речи у примерима. Уз одредницу се редовно наводе граматичка квалификација (нпр. *м.* за именицу мушког рода, *свр.* за свршени глагол итд.), док је код придева то јасно из трородности (нпр. *сињ*, -а, -е). Остали квалификативи су релативно ретки; уп. *засй[арело]* уз напора, *арх[аично]* уз пѹње, *йејор.* уз пушконѡс одн. *йомало йејор.* уз главоѡсек и сл., мада се може наићи и на корисна додатна објашњења типа „новије, у жаргону“ (нпр. уз *ййширѡвка*) и на друге сличне коментаре.

Идентификација одредница, њихових прозодијских и граматичких својстава утврђена су, колико неупућени читалац попут приказивача може закључити, прилично поуздано, што се од професионалаца, од којих старији има и богато дијалектолошко искуство, и могло очекивати.⁷

б. Етимолошка тумачења по правилу изостају, што сматрамо добром солуцијом, у сваком случају бољом од непоуздане или погрешне етимологије. Уосталом, главни је циљ описног речника (а то важи и за дијалекатске речнике) утврђивање одређеног лексичког корпуса, идентификација и дефинисање значења лексема, као и њихова граматичка обрада, а управо је тим елементима лексикографске обраде овде посвећено највише пажње. Док је, као што смо видели, при избору речи вршена прилично строга селекција и изостављано много штошта што је општепознато или широко познато, дотле је при обради значења унетих речи идентификовано, по правилу, и оно које је својствено књижевном језику, и то најчешће као прво. Ова су значења, међутим, обично дефинисана најкраће што је могуће, нпр. *кѹк*, -а, м. 1. 'дио човјековог орга-

⁷ Сматрамо, ипак, да је штета што аутори нису прихватили сугестију овога приказивача (који је и један од рецензена Речника) да хомониме (нпр. *коса* 'алатка', 'власи' и 'падина') обрађују као посебне одреднице (*коса*¹, *коса*², *коса*³), а не као једну, само полисемантичну.

низма⁸ (без примера), док је за специфично локално значење, под 2, дата опширнија дефиниција 'узвишење чија се једна страна нагло спушта према равници, према доњем терену' и одговарајући пример. Уп. и *mlāda* 'невјеста': *mišićelo* 'плитка дрвена посуда слична каши али ширира него дубља (попут шерпе, али са конусним странама, нешто ширим према горе), служи за ношење других предмета'.

3. Аутори су, као што се из наведених и других примера види, примењивали различите типове дефиниција (описне, синонимијске или комбиноване), умешно одређујући где ће коју од њих употребити а да значење, које је по правилу добро идентификовано, читаоцу буде јасно. У неким случајевима прибегавали су и додатним коментарима, који помало подсећају на стару, добру праксу с почетака наше савремене лексикографије (уп.: *kūkurijek* ... 2. 'зеласта биљка посебног мириса, *uio-šreba* вава се за окућњање *йчела*'; *йлейеница*, -ē ж., 'уплетени дио косе (обично се коса *йлейе* у двије *йлейенице*') [истицање – М. Н.]). Иако изгледа да у свему томе нема неког чврстог система, јасно је зашто је, нпр. *сѣс* само литераризовано у 'сјести' (у питању је само основно, примарно значење овога глагола), а *засѣс* дефинисано ('премнога се задржати у гостима, засјести'), јер се ту ради о секундарном, изведеном значењу. У сваком случају, корисник речника не може се пожалити на немогућност разумевања дефинисаних значења. Овоме умногоме доприноси и добро пробрани и одабрани примери, који често, као и у другим описним, једнојезичким речницима више казују и од највештије скројене дефиниције. У вези са примерима у *Речнику говора Загарача* – још једно запажање: они су у највећем броју случајева аутентични, или бар делују тако. У многим другим дијалекатским речницима, па и у онима чији су аутори изворни говорници дотичнога дијалекта, примери најчешће нису у наведеном облику забележени на терену, већ су накнадно (и обично невешто) (ре)конструисани, тако да у њима нема карактеристика говорног идиома (који се, као што је познато, у много чему разликује од писаног), нема понављања, узречица, елипса, подразумеване ситуације и контекста и сл. Ако су загарачки примери заиста такви какви нама, нама са стране, изгледају, онда они имају много већи значај од пуког потврђивања значења појединих одредница. Само на основу њих могла би се изградити озбиљна дијалектолошка монографија о синтакси загарачког говора, али и о многим другим његовим особинама.

4. Досадашње наше искуство показало је да су речници, а поготову они већег обима, дела у којима су грешке неминовност (чак и у онима који се израђују у више фаза и који пролазе прилично ригорозну контролу, као што је случај са великим Речником САНУ). Трагично је што се многе грешке и омашке уоче тек кад буде касно, тј. кад речник изиђе из штампе. У томе погледу изузетак није могао бити ни *Речник говора Загарача*, иако он (и) ту стоји много боље него многи други

⁸ Анатомима се оваква, помало непрецизна дефиниција вероватно не би допала. Било је, у сваком случају, боље рећи 'дио *шцејела*'.

(нпр. шестотомни речник Матице српске, у којем су понекад значења или, чак, одреднице успостављене на основу штампарских погрешака⁹). У неким случајевима ради се, као што је већ претходно истакнуто, само о различитим концепцијама и ставовима о општем карактеру дијалекатског речника или о појединим решењима примењеним у њему. У такве спада и обједињена обрада активне и пасивне форме глагола типа „**наклобучѝт (се)**, -ѝчѝм (се), свр. *надићи (се)*, *накостѝријешиѝти се*, *наѝравѝти (се)* у *виду клобука*. – Наклобучѝо бљѝше шешѝр кѝ кѝкав господѝн. Овѝ мѝлѝјекѝ сѝ наклобучѝило, бѝѝе ѝѝто кѝ оцаѝт“. Овакав начин обраде глагола овога типа није код нас уобичајен (код Вука су то биле чак две одреднице, нпр. „**наѝрѝнити**, наѝрѝѝм, в. рѝ. т. ј. усне“ и „**наѝрѝнити се**, наѝрѝѝм се, в. г. рѝ.“), нити га ми сматрамо оправданим. То показује и дефиниција уз гл. *ѝреобрѝжѝѝти (се)* 'стѝдѝјети се, застиѝивати', и којој је први гл. активан, а други медијалан.¹⁰

5. Упркос томе, и другим поменутиим или непоменутиим примедбама, остајемо при ставу изреченом на почетку овога приказа: *Речник говора Загараца* изузетно је вредно и значајно дело наше дијалекатске лексикографије, како по садржини (речима и примерима који се у њему обрађују), тако и по форми (тј. по начину обраде и тумачењу наведених речи и примера).¹¹ Повољан суд о овом речнику поткрепљује и додатак *Ономастѝка Загараца* (стр. 575–615, са картом Црне Горе на којој је означено подручје старе Црне Горе и Загараца), који употпуњује наша сазнања о загарачкој лексици. Ту су наведени загарачки ојконими, микротопоними и антропоними, са пуно додатних података и коментара.

Све у свему, видљиви су резултати великог уложеног труда у ово дело, које аутори нису радили само као своју професионалну обавезу, већ и као дуг завичају. И у једном и другом погледу они су у потпуности успели. *Речник говора Загараца* представља заправо круну дугогодишњег, плодног и успешног рада у примењеној лингвистици старијег од двојице аутора, Драга Ћупића, и фину препоруку стручној јавности за млађег, Жељка Ћупића.

Београд

Мирослав Николић

⁹ Нпр. у одредници *језѝрина* прво значење ('аугм. и пеј. од језеро') није потврђено ниједним примером (као ни у Р. САНУ), док је друго ('такса за риболов у језерима') успостављено на основу примера: „Најнезнатнији су приходи од нарочитих занимања као што су ... риболов у мору и језерина“ (Ј. Дедијер). Лако је било утврдити, а и у складу је с обичном здравом логиком, да се ту ради о *риболову* у морима и језерима, а не о *ѝакси* на риболов.

¹⁰ Нашу сугестију да се раздвоје активна и пасивна значења оваквих глагола аутори су применили у извесном, ипак знатно мањем броју примера (ср. *бѝчѝти*, *буљѝчѝти*, *савѝјѝти* итд.).

¹¹ Речник је и технички солидно урађен, захваљујући посебно труду г. Давора Палчића, који се специјализовао за припрему лексикографских и других лингвистичких издања.